

۱. ضرورت استنباط «چارچوب کلی کسب مطلوب در نزد شارع»، به عنوان «معیار ارزیابی» عناوین کتاب مکاسب
محرمه

برای بررسی عناوین مطرح شده در کتاب مکاسب محرمه، باید ابتدا روایاتی که به دسته بندی کلان کسب (مانند: ولایت، تجارت، صناعات و...) پرداخته اند را ملاحظه کرد تا معیار برای بررسی عناوین کتاب مکاسب محرمه گردد.

۱/۱. بیان عناوین کلی «اشاره (اماره)، عمارة (کشاورزی)، تجارة، اجاره و صدقات» در روایت بحار الانوار

بر این اساس، مرحوم علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار^۱ رساله ای را از امیرالمؤمنین (ع) آورده^۲ که حضرت به صورت مفصل به تفسیر برخی از آیات قرآن می پردازند؛ بخشی از این روایت، بیان دسته بندی کسب در اسلام است که می تواند مفسر و مکمل روایت تحف العقول باشد:

«... فَأَمَّا مَا جَاءَ فِي الْقُرْآنِ مِنْ ذِكْرِ مَعَايِشِ الْخَلْقِ وَ أَسْبَابِهَا فَقَدْ أَعْلَمْنَا سُبْحَانَهُ ذَلِكَ مِنْ خَمْسَةِ أَوْجِهٍ وَجِهِ الْإِشَارَةِ وَ وَجِهِ
الْعِمَارَةِ وَ وَجِهِ الْإِجَارَةِ وَ وَجِهِ التَّجَارَةِ وَ وَجِهِ الصَّدَقَاتِ

وَ أَمَّا وَجِهُ الْإِشَارَةِ (منظور از اشاره، همان «اماره» یا ولایت است که در روایت دیگر نیز آمده) فَقَوْلُهُ تَعَالَى وَ أَعْلَمُوا أَنَّمَا
غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ ۗ الْآيَةُ فَجَعَلَ اللَّهُ لَهُمْ خُمُسَ الْغَنَائِمِ وَ الْخُمُسُ يُخْرَجُ مِنْ
أَرْبَعَةٍ وَجُوهٍ مِنَ الْغَنَائِمِ الَّتِي يُصِيبُهَا الْمُسْلِمُونَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ مِنَ الْمَعَادِنِ وَ مِنَ الْمَكْنُوزِ وَ مِنَ الْغَوْصِ ثُمَّ جُزءٌ هَذِهِ الْخُمُسِ عَلَى سِتَّةِ أَجْزَاءٍ
فِيأْخُذُ الْإِمَامُ عَنْهَا سَهْمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَ سَهْمَ الرَّسُولِ وَ سَهْمَ ذِي الْقُرْبَى (ع) ثُمَّ يُقَسِّمُ الثَّلَاثَةَ سَهْمًا الْبَاقِيَةَ بَيْنَ يَتَامَى آلِ مُحَمَّدٍ وَ مَسَاكِينِهِمْ وَ أَبْنَاءِ
سَبِيلِهِمْ ثُمَّ إِنْ لَقَّائِمٍ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ بَعْدَ ذَلِكَ الْأَنْفَالِ الَّتِي كَانَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ ص قَالَ اللَّهُ تَعَالَى يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالَ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ
فَحَرْفُوهَا وَ قَالُوا- يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ ؛ وَ إِنَّمَا سَأَلُوهُ الْأَنْفَالَ كُلَّهَا لِيَأْخُذُوهَا لِأَنْفُسِهِمْ فَأَجَابَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى بِمَا تَقَدَّمَ ذِكْرُهُ وَ الدَّلِيلُ عَلَى ذَلِكَ
قَوْلُهُ تَعَالَى - فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ أَي الرُّمُومَا طَاعَةَ اللَّهِ أَنْ لَا تَطْلُبُوا مَا لَا تَسْتَحِقُّونَهُ فَمَا كَانَ
لِلَّهِ تَعَالَى وَ لِرَسُولِهِ فَهُوَ لِلْإِمَامِ وَ لَهُ نَصِيبٌ آخَرَ مِنَ الْفَيْءِ وَ الْفَيْءُ يُقَسَّمُ قِسْمَيْنِ فَمِنْهُ مَا هُوَ خَاصٌّ لِلْإِمَامِ وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِي سُورَةِ

۱. بحار الأنوار (ط - بيروت)، ج ۹۰، ص: ۴۷.

۲. مرحوم علامه مجلسی این رساله را از «محدث نعمانی» نقل کرده و ضمن تجلیل و تعریف از فواید این رساله، می فرماید: همین روایت را با کمی تفاوت در ترتیب عبارات «جعفر بن محمد قولویه از سعد اشعری قمی» نقل کرده است. البته این رساله با عنوان «المحکم و المشابه» منسوب به مرحوم آیت الله سید مرتضی علم الهدی نیز چاپ شده است.

۳. سوره انفال، آیه ۴۱.

۴. سوره انفال، آیه ۴۱.

الحشر - ما أفاء الله على رسوله من أهل القرى فليله وللرسول ولذي القربى واليتامى والمساكين وابن السبيل^١ وهي البلاد التي لا يوجف عليه المسلمون بخيل ولا ركاب والصرب الآخر ما رجع إليهم مما غصبوا عليه في الأصل قال الله تعالى إني جاعل في الأرض خليفة^٢ فكانت الدنيا بأسرها لآدم (ع) إذ كان خليفة الله في أرضه ثم هي للمضطفين الذين اضطفاهم وعصمهم فكانوا هم الخلفاء في الأرض فلما غصبهم الظلمة على الحق الذي جعله الله ورسوله لهم وحصل ذلك في أيدي الكفار صار في أيديهم على سبيل العصب حتى بعث الله تعالى رسوله محمداً (ص) فرجع له ولأوصيائه فما كانوا غصبوا عليه أخذوه منهم بالسيف فصار ذلك مما أفاء الله به أي مما أوجعه الله إليهم والدليل على أن الفيء هو الراجع قوله تعالى -للذين يؤلون من نسائهم تربص أربعة أشهر فإن فاء فإن الله غفور رحيم^٣ أي رجعوا من الإيلاء إلى المتأكحة وقوله عز وجل وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما فإن بغت إحداهما على الأخرى فقاتلوا التي تبغي حتى تفيء إلى أمر الله أي ترجع ويقال لوقت الصلاة فإذا فاء الفيء أي رجع الفيء فصلوا

وَأَمَّا وَجْهُ الْعِمَارَةِ فَقَوْلُهُ -هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَأَعْلَمْنَا سُبْحَانَهُ أَنَّهُ قَدْ أَمَرَهُمْ بِالْعِمَارَةِ لِيَكُونَ ذَلِكَ سَبَباً لِمَعَايِشِهِمْ بِمَا يُخْرُجُ مِنَ الْأَرْضِ مِنَ الْحَبِّ وَالشَّمْرَاتِ وَمَا شَاكَلَ ذَلِكَ مِمَّا جَعَلَهُ اللَّهُ تَعَالَى مَعَايِشَ لِلْخَلْقِ (با این بیان حضرت، معلوم می شود منظور از «عمار» در اینجا، امور کشاورزی هست).

وَأَمَّا وَجْهُ التَّجَارَةِ فَقَوْلُهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَكُتِبَ عَلَيْكُمُ اتِّبَاعُ بِالْعَدْلِ^٤ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ فَعَرَفْتُمُ سُبْحَانَهُ كَيْفَ يَشْتَرُونَ الْمَتَاعَ فِي السَّفَرِ وَالْحَضَرِ وَكَيْفَ يَتَجَرَّوْنَ إِذْ كَانَ ذَلِكَ مِنْ أَسْبَابِ الْمَعَايِشِ

وَأَمَّا وَجْهُ الْإِجَارَةِ فَقَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ -نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا وَرَحِمْتَ رَبَّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ^٥ فَأَخْبَرَنَا سُبْحَانَهُ أَنَّ الْإِجَارَةَ أَحَدُ مَعَايِشِ الْخَلْقِ إِذْ خَالَفَ بِحِكْمَتِهِ بَيْنَ هِمَمِهِمْ وَإِزَادَتِهِمْ وَ سَائِرِ حَالَاتِهِمْ وَ جَعَلَ ذَلِكَ قِوَاماً لِمَعَايِشِ الْخَلْقِ وَ هُوَ الرَّجُلُ يَسْتَأْجِرُ الرَّجُلَ فِي صَنْعَتِهِ وَ أَعْمَالِهِ وَ أَحْكَامِهِ وَ تَصَرُّفَاتِهِ وَ أَمَلَاكِهِ وَ لَوْ كَانَ الرَّجُلُ مِمَّا مُضْطَرّاً إِلَى أَنْ يَكُونَ بِنَاءً لِنَفْسِهِ أَوْ نَجَاراً أَوْ صَانِعاً فِي شَيْءٍ مِنْ جَمِيعِ أَنْوَاعِ الصَّنَائِعِ لِنَفْسِهِ وَ يَتَوَلَّى جَمِيعَ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنْ إِصْلَاحِ الثِّيَابِ مِمَّا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْمَلِكُ فَمَنْ دُونَهُ مَا اسْتَقَامَتْ أَحْوَالُ الْعَالَمِ بِذَلِكَ وَ لَا اتَّسَعُوا لَهُ وَ لَعَجَزُوا عَنْهُ وَ لَكِنَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَنْقَنَ تَدْبِيرُهُ وَ أَبَانَ آثَارَ حِكْمَتِهِ لِمُخَالَفَتِهِ بَيْنَ هِمَمِهِمْ وَ كُلُّ يَطْلُبُ مَا يَنْصَرِفُ إِلَيْهِ هِمَّتُهُ مِمَّا يَقُومُ بِهِ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ وَ لِيَسْتَعِينَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ فِي أَبْوَابِ الْمَعَايِشِ الَّتِي بِهَا صَلَاحُ أَحْوَالِهِمْ (ظاهراً منظور از «بستاجر الرجل» اعم از معنای اجیر شدن فقهی است؛ زیرا علتی که حضرت برای ضرورت این قسم از کسب آورده اند عبارت است از: «اختلاف و تفاوت افراد در قدرت و اراده و همت و... است که باعث ضرورت «کمک و تعاون به یکدیگر» می شود تا با انجام کارها و صناعات مختلف، مشکلات و نیازهای همدیگر را بر طرف کرده و در قبال آن نیز مزدی دریافت نمایند». لذا «وجه اجاره» در اینجا (لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا)، اعم از این است که انسان، زمانی را در اجاره کسی باشد (معنای اجیر فقهی) یا ابزار، محصول و نیازی را تولید کرده و در ازای وقت و تلاشی که برای آن صرف کرده، مزدی دریافت کند).

وَأَمَّا وَجْهُ الصَّدَقَاتِ فَإِنَّهَا هِيَ لِأَقْوَامٍ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْإِمَارَةِ نَصِيبٌ وَ لَا فِي الْعِمَارَةِ حَظٌّ وَ لَا فِي التَّجَارَةِ مَالٌ وَ لَا فِي الْإِجَارَةِ مَعْرِفَةٌ وَ قُدْرَةٌ فَفَرَضَ اللَّهُ تَعَالَى فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ مَا تَقَوُّهُمْ وَ يَقُومُ بِأَوْدِهِمْ وَ بَيَّنَّ سُبْحَانَهُ ذَلِكَ فِي كِتَابِهِ وَ كَانَ سَبَبُ ذَلِكَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) لَمَّا فَتِحَ عَلَيْهِ مِنَ بِلَادِ الْعَرَبِ مَا فَتِحَ وَ أَفَتْ إِلَيْهِ الصَّدَقَاتُ مِنْهُمْ فَقَسَمَهَا فِي أَصْحَابِهِ مِمَّنْ فَرَضَ اللَّهُ لَهُمْ فَسَخَطَ أَهْلُ الْجِدَّةِ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ أَحْبَبُوا أَنْ يُقْسِمَهَا فِيهِمْ فَلَمَزُوهُ فِيمَا بَيْنَهُمْ وَ عَابُوهُ بِذَلِكَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ

١. سوره حشر، آیه ١.
٢. سوره بقره، آیه ٣٠.
٣. سوره بقره، آیه ٢٢٦.
٤. سوره حجرات، آیه ٩.
٥. سوره هود، آیه ٦١.
٦. سوره بقره، آیه ٢٨٢.
٧. سوره زخرف، آیه ٣٢.

يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْحَطُونَ - وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ ثُمَّ بَيَّنَّ سُبْحَانَهُ لِمَنْ هَذِهِ الصَّدَقَاتُ فَقَالَ - إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَ الْمُؤَلَّفَةَ قُلُوبُهُمْ وَ فِي الرِّقَابِ وَ الْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ^٢ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ فَأَعْلَمْنَا سُبْحَانَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) لَمْ يَصْعَ شَيْئاً مِنَ الْفَرَائِضِ إِلَّا فِي مَوَاضِعِهَا بِأَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى عَزَّ وَجَلَّ وَ مُقْتَضَى الصَّلَاحِ فِي الْكُثْرَةِ وَ الْقِلَّةِ...».

١/٢. چگونگی «جمع دلالی» عناوین کلی روایت بحار الانوار با عناوین کلی روایت تحف العقول

به نظر می‌رسد دسته‌بندی و عناوین کلی این روایت قابلیت جمع دلالی با عناوین روایت امام صادق (ع) در کتاب تحف العقول را دارد؛ زیرا عنوان «اشاره یا اماره»، همان عنوان «ولایت» در روایت تحف العقول است و آن‌چه در عنوان «صناعات» (در روایت تحف العقول) آمده بود، در این روایت تحت تقسیمات «اجاره» آمده است؛ زیرا ظاهراً عنوان «اجاره» در این روایت، به معنای اعم گرفته شده است یعنی: «هر کاری برای رفع نیاز دیگران، چه به صورت مستقل و چه به صورت اجیر شدن». بنابراین در این روایت، «صناعات» جزء اقسام درونی «اجاره» (به معنای عام) قرار گرفته، گرچه در روایت تحف العقول به صورت مستقل آمده است. البته در این روایت عنوان کلی «کشاورزی» نیز اضافه شده است. هم‌چنین در این روایت عنوان «صدقات» وجود دارد و در آخر روایت تحف العقول نیز عنوان صدقات وجود دارد که مرحوم شیخ در مکاسب ذکر نکرده‌اند.

در نظم و ترتیب مکاسب نیز تفاوت جدی بین این دو روایت نیست فقط در این روایت، «کشاورزی» را مقدم بر «تجارت» کرده است که به نظر می‌رسد این نظم، به فرهنگ قرآن و بقیه روایات نزدیک‌تر باشد.^٣ البته روایت تحف العقول، در هر کدام از عناوین کسب معیار و ضابطه «حلال و حرام» نیز آورده که در این روایت نیامده است.

١/٣. روایت بحار الانوار مؤید اشکال وارده بر کتاب مکاسب محرمه نسبت به «عدم بیان انواع کسب‌های مطلوب (حلال) در اسلام»

ضمناً با توجه به این که این روایت، انواع کسب مطلوب در اسلام را بیان کرده، مؤید اشکالی است که در جلسه قبل بیان شد، مبنی بر: انحصار ذکر عناوین کسب حرام در کتاب مکاسب محرمه، بدون بیان عناوین کسب حلال و «ضرورت بیان عناوین کلی کسب در اسلام». به عبارت دیگر نباید قواعد و ضوابط کسب فقط از طریق بیان انواع کسب‌های محرمه مطرح گردد.

اگر گفته شود: «در بعضی روایاتی چنین مضمونی آمده: «کل شیء لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه»، لذا وقتی فقیه مکاسب حرام را استنباط کند، اصل در مابقی حلّیت خواهد بود»، در پاسخ باید گفت: با توجه به روایات دیگر کسب (از جمله روایت کتاب بحار و روایت کتاب تحف العقول) به نظر می‌رسد منظور از «لک حلال» در این روایت،

١. سوره توبه، آیه ٥٩.

٢. سوره توبه، آیه ٦٠.

٣. البته برای علت تفاوت اندک ترتیب عناوین این دو روایت، این احتمال نیز وجود دارد: بخاطر تفاوت دوران امیرالمؤمنین (ع) با دوران امام صادق (ع) باشد زیرا در دوران امیرالمؤمنین (ع) هنوز فرهنگ زندگی و تمدن امپراطوری ایران و روم وارد جامعه اسلامی نشده بود اما در دوران امام صادق (ع) تقریباً اکثر شؤونات زندگی و تمدنی این دو امپراطوری توسط خلفای جور وارد زندگی و کسب جامعه اسلامی شده و بر این اساس، اکثر معاش و کسب مردم توسط «تجارت» انجام می‌گرفت.

«اصل اباحه» باشد؛^۱ یعنی کسبی که حرام نیست. لذا اشکال قبلی باقی می‌ماند که چرا دسته‌بندی انواع کسب‌های غیرحرام (واجب، مستحب و...) بیان نشده است؟! در حالی که روایت تحف العقول، در کنار ضوابط کسب‌های حرام، ضوابط کسب‌های حلال (اباحه و غیرحرام) را آورده است؛ نه اینکه با بیان عناوین مکاسب حرام، بقیه کسب‌ها را به طور کلی حلال بداند و هیچ چارچوبی از مکاسب مطلوب شارع ارایه نکند!

۱. البته در مبنای مختار، در مقام «تحقق» عملاً صدق عنوان مباح ممکن نیست بلکه فقط در مقام «التزام» مباح معنا پیدا می‌کند؛ زیرا در مقام تحقق، هر فعلی یا باعث تقرب به خداوند می‌شود یا مبعذ. به عبارت دیگر، احکام، باید و نبایدهایی هستند که از نسبت بین «توصیفات با ارزش‌های الهی استنباط می‌شوند. لذا بنابر روایات اخلاقی، حتی کار لغو (که ممکن است اصطلاحاً مباح گفته شود) نیز مورد کراهت دانسته شده است. اساساً اگر احکام فقط حلال و حرام داشت، حرکت «اختیار» بی‌معنا می‌شد اما وقتی «مستحب و مکروه و مباح» نیز باشد، انسان می‌تواند اختیار کند که به طرف تقوی و تکامل حرکت کند یا به طرف هوی و نکس. البته همانطور که بیان شد در مقام تحقق، فعل انسان یا به طرف تقوی است یا هوی؛ لذا «مباح» معنا ندارد.